

SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ARKEOLOJİ-PREHİSTORYA-ÖNASYA
EPIGRAFI-ANTROPOLOJİ-MÜZİK-TİYATRO
TEOLOJİ- FOLKLOR

Dört Ayda Bir Çıkar

Cilt: 2

Sayı: 4

Nisan 1989

Sahibi: Enis KARAKAYA

Genel Yayın Yönetmeni ve Yazı İşleri Müdürü:
Özkan ERTUĞRUL

Teknik Müdür: Tolunay TİMUÇİN

Genel Koordinatör: Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

Genel Sekreter: Halenur KATIPOĞLU

Teknik Sekreterler: Yavuz TIRYAKI - Sadettin ZAYİM
Sanat Yönetmeni: Ziya Nur SEZEN

Halkla İlişkiler Koordinatörü: Gülgün KALKINOĞLU

Yayın Sekreterleri: Gülçin EROL - Gülay BURGAZ

Haber Servisi Sorumluları: Hülya KOÇ - Arzu İYİANLAR
Arzu YILMAZ - Rabia EMEKLİGİL

Mali Müşavir: Selim Sabit SALMAN

Yayın Kurulu: Özkan ERTUĞRUL - Enis KARAKAYA
Selda KALFAZADE - Şebnem AKALIN
Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU

DANIŞMANLAR: Prof. Dr. Semavi EYİCE

Doç. Dr. Ara ALTUN Doç. Dr. Selçuk MÜLAYİM

Doç. Dr. Ebru PARMAN - Yard. Doç. Dr. Zeki SÖNMEZ

Dr. Hüsamettin AKSU - Dr. Engin BEKSAÇ

Sargon ERDEM - EroI ÖZKAN

Film: Cem Has Grafik 511 85 85

İç Baskı: Örünç Matbaası 528 42 68

Kapak Baskı: Dantel Ofset 522 65 41

Kapak baskısında SEÇİN GÜR'e yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

Dizgi: ÇAĞDAŞ DİZGİ 526 90 88

REKLAMLAR

Arka dış sayfa:	1.000.000.- TL.
Arka iç sayfa:	500.000.- TL.
İç tam sayfa:	400.000.- TL.
İç yarım sayfa:	250.000.- TL.
Ön iç sayfa:	600.000.- TL.

• Yıllık Abone: 20.000 TL.dir. Banka hesap numarasına çıkarılan paranın makbuz veya dekontunun fotokopisi ya da aslı gönderildiği an, dergi Adresinize postalanacaktır. (İstanbul Bayezit Vakıflar Bankası 21-10248-8 nolu hesap)

Yurtdışı Abone ücreti : 20 \$

İRTİBAT ADRESİ: Tolunay Timuçin 527 29 58
Mollafenari Sok. Birol İş Hanı Kat: 3 Cağaloğlu/İstanbul

Hizmetlerinden dolayı Mustafa Selimoğlu'na teşekkür ederiz.

İÇİNDEKİLER

- Güneş Şehrinde 3. Selçuklu Sempozyumu (Tolunay TİMUÇİN) 2
 - Türk Halı Sanatı'nda Yeni Bir Halı Tipi * (Prof. Dr. Şerare YETKİN) 3-6
 - İkel Toplumda Sanatkâr (Doç. Dr. Hakkı ÖNKAL) 7-8
 - Resim Gösterge Bilim'inin Bazı Sorunları (Uşun TÜKEL) 9-15
 - İnegöl İshak Paşa Camii ve Külliyesi (Prof. Dr. Oktay ASLANAPA) 16
 - Dumbarton Oaks'daki Bizans Eserleri Koleksiyonu (Yard. Doç. Dr. Mehmet İ. TUNAY) 17-22
 - Belge Değerindeki Bir Sebil Teknesi (Fikret ÖZTURNA) 22
 - Osmanlı Mimarlığı'nda Devşirme Malzeme Kullanımı (16-18. yüzyıl) (Dr. Uğur TANYELİ - Gülsün TANYELİ) 23-31
 - Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı Tahribatı ve Korunması (Doç. Dr. Ara ALTUN) 32-33
 - Gaziantep Kalesi'nden Notlar (Gülgün KALKINOĞLU/M.A) 33
 - Türk Folklorunda Çocuk Okşamaları (Doç. Dr. L. Sami AKALIN) 34-36
 - Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler (Doç. Dr. Haşim KARPUZ) 37-45
 - Bakırköy'de Tarihi Bir Çöplük (Enis KARAKAYA/M.A) 45
 - Niksarda iki kümbet (Şebnem AKALIN/M.A) 46
 - "Hasankeyf" bir başlangıç mı? (Nur NİRVEN) 46-47
 - Yeşil Camii Minaresi ve Unutulmuş bir Çini Tekniği (Faruk ŞAHİN) 48-54
 - İstanbul'a Yeni Bir Müze (Selda KALFAZADE/M.A) 54
 - Gitarın Biçim Evrimi (Doç. Dr. Yıldız ELMASI) 55-61
 - Lidya Bölgesinde bir Başpiskoposluk Kilisesi Kalıntısı Sardes Katedrali (Enis KARAKAYA/M.A) 63-67
 - Önem Verilmez ise Kaybolabilecek değerlerimizden (Halenur KATIPOĞLU) 67
 - Merdivenköy Bektaşî Tekkesi'ndeki Dünya Ağacı (Dr. Günkut AKIN) 68-74
 - Mimar Sinan'ın Osmanlı Dönemi Türk Mimarisi'nin Gelişmesindeki Yeri (Prof. Dr. Semavi EYİCE)75-80
- * Kapak : İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan halıda Crivelli yıldızı

• Dergide yayınlanan Makalelerin sorumlulukları yazanlara aittir. Kaynak gösterilmek kaydı ve izin alınarak yararlanabilir.

OSMANLI MİMARLIĞINDA DEVŞİRME MALZEME KULLANIMI (16.-18. YÜZYIL)

Dr. Uğur TANYELİ - Gülsün TANYELİ

Osmanlı mimarlığında devşirme malzeme kullanımı pek az incelenmiş bir konudur (1). Oysa, neredeyse endüstrileşme dönemine dek tüm dünyada yaygın olan malzeme devşirme pratiği açısından Osmanlılar'ın ilginç ve kendilerine özgü bazı yöntemler geliştirmiş oldukları anlaşılıyor. Örneğin, erken dönem Anadolu-Türk mimarlığında devşirme yapı elemanları çok yaygın biçimde kullanılmıştır. Ama, o dönemde yakın çevreden toplanan malzemenin yeniden değerlendirilmesinden öteye gidilmemiştir ve devşirme öğeler kolayca tanınabilir yabancı parçalar olarak yapı üzerinde kendilerini "ifşa ederler". Klasik Osmanlı mimarlığında böyle sine apaçık bir kullanım pek yoktur. Bu nedenle yalnızca gözlemlere dayanarak hangi malzemenin devşildiğini "bile anlamak kolay değil, hatta olanaksızdır. Çünkü, Klasik Osmanlı mimarlığında ister devşirme olsun ister olmasın, her tür yapı malzemesi aynı ilkeler doğrultusunda kullanılmakta, bütüne yabancılaşması titizlikle engellenmektedir. Osmanlı mimarlığı genellikle kendi geliştirdiği anlayışın dışında kalan estetik anlayışların ürünlerini titizlikle dışlamıştır.

Doğal olarak bu yargı özellikle anıtsal ve resmi mimarlığın ürünleri için geçerlidir. Yoksa, Perge yakınlarındaki küçük Ağalar Camisi'nde olduğu gibi gerek banisi, gerekse de boyutları mütevazı olan yapılarda devşirme elemanların aynen korunarak kullanılmaları (2) rastlanmadık bir durum değildir. Böyle bir kullanımın İstanbul'da da çok ilginç bir örneği biliniyor: Kırkçeşme adlı mahalle çeşmesi figürlü Bizans parçalarını yeniden kullanarak bezenmiştir (3). Eski lâhitler ve vaftiz tekneleri de değiştirilmeksizin değerlendirilme olanağı sıkça bulunmuş öğelerdir (4). Bu türden ve bildiğimiz kadarıyla yayınlanmamış bir lâhit Şehzade İmaretî içinde bulunmaktadır; üzeri Lâtince yazılıdır ve yalak olarak işlevlendirilmiştir (5). Ancak, söz konusu örnekler Osmanlı devşirme pratiğini açıklama için yararlı değillerdir; çünkü, yapı üretiminde karşılaşılan mimari sorunları çözümlmek için kullanılmamış "ihtiyari" öğelerdir.

Konunun az işlenmiş oluşu Osmanlı yapı üretim süreci içinde hangi malzemelerin nereden ve nasıl devşirildiğini araştırmayı bir zorunluluk haline getirmektedir. Ne var ki, bu araştırmada devşirme malzemenin özgün durumundayken hangi yapıda ya da yerde kullanıldığı sorusunu yanıtlamak çok da önemli gibi gözüküyor. Yanıtı aranması gereken asıl soru Osmanlı yapı taşı ve mermer endüstrisi içinde devşirme malzemenin yerinin ne olduğu sorusudur. Çünkü, tüm yapı taşı ve mermer kaynaklarını topluca ele almadıkça malzeme devşirme sorununu aydınlatmak olanaksızdır.

19.yüzyıla dek Osmanlı yapı üretim etkinlikleri içinde devşirme pratiği ocaktan yeni malzeme çıkarımının yanısıra, döneme ve yapıya göre değişen oranlarda olmakla birlikte, sürekli uygulanmıştır. Osmanlıların hiçbir zaman işletmedik-

leri bazı ocaklara ait malzeme çoğu önemli yapıda görülebiliyor. Ancak, hem Osmanlılar tarafından, hem de onlardan önce işletilen ocaklardan gelen yapı elemanlarının kökeni doğal olarak tartışılmalıdır. Örneğin Marmara Adası mermer ocakları en azından Justinianos dönemine dek Romalılar ve Bizanslılar'ca işletilmiş (6), uzun bir kesitinden sonra muhtemelen 16.yüzyılda yeniden işleme başlanmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı yapılarında gözlemlenen Marmara mermerlerinin ne kadarının yeni üretildiği ve ne kadarının devşirme olduğunu anlama çabası kolay sonuç vermez. Belirsizlikler sadece Marmara mermerleri konusunda değildir. Küfeki gibi İstanbul'un yakın çevresinden rahatça çıkartılabilen bir yapı malzemesi de dahil olmak üzere, her tür taş ve mermerin (verde antik, pembe granit vb. hariç) kökeni değişen oranlarda olmakla birlikte kuşkuludur. Bundan ötürü, Osmanlı yapılarına malzemenin hangi kaynaklardan geldiğini kabaca da olsa -ki bu aşamada ancak böyle yapılabilmektedir- araştırmak gerekiyor. Doğal olarak, araştırmacının inceleme alanı İstanbul'daki yapıları merkez alacak, zaman zaman da Edirne'ye uzanacaktır. Tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayan bir araştırma eldeki bilgi birikimiyle henüz gerçekleştirilemez.

Klasik Osmanlı mimarlığında iki tür devşirme malzeme kullanımına rastlanmaktadır; 1.Devşirme parçalarının işlenmemiş kaba malzeme olarak değerlendirilişi, 2.Devşirme malzemenin olduğu gibi ya da pek az değiştirilerek işlenmiş yapı elemanı olarak kullanılışı.

DEVŞİRME ELEMANLARIN KABA MALZEME OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Kaba malzeme olarak değerlendirilen devşirme elemanların kullanımını yüzyıllara göre, öyle görüldüğü ki, sürekli azalmıştır. Çevredeki eski yapı kalıntılarının azalması doğal olarak ocaktan yeni malzeme çıkarımının artışına neden olacaktır. Örneğin, Fatih Külliyesi'nin eski Havariler Kilisesi'nin arsası üzerinde inşa edildiği ve dolayısıyla da onun kalıntılarından büyük ölçüde yararlandığı bilinmektedir (7). Burada yeniden değerlendirilen malzemenin bileşiminin nasıl olduğu saptanamıyorsa da eski yapıdan artakalan her tür malzeme bburada kullanılmış olmalıdır. İstanbul Bayezit Camisi'nin yapımında Theodosius Forumu ve çevresindeki yapı kalıntılarında taş deposu gibi yararlandığı öne sürülmüştür (8). Patrona Hamamı yanında çevredeki kalıntıları yeniden işleyerek değerlendiren bir atölyenin kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olması bu savı destekler (9). Aynı hamamın temellerinde 1517'de yıkılan Theodosius Sütunu'nun (10) parçalarının moloz taş olarak kullanıldığı, yol düzeyinin 1950'lerde düşürülmesi sayesinde bugün bile gözlem-

lenebilmektedir. Fakat, İstanbul ve yakın çevresinde eski yapı taşı devrişebilme olanağı daha 16.yüzyılın ortasında bile kalmamış gibidir. Örneğin, Süleymaniye Külliyesi'nin yapımındaki yayınlanmış belgeleri nedeniyle bu süreç iyi bilinmektedir. Geç Antik ve Bizans kalıntılarının yapı taşı olarak kullanıldığına ilişkin hiçbir bilgi bulunmaz. 1453-1550 arasındaki yoğun Türk yapım etkinlikleri daha önce de Bizanslılar'ca yine aynı amaçla kullanılan kalıntılardaki ham malzeme stoğunu eritmiş olmalıdır. Doğal olarak, kalıntıların işlenmemiş malzeme deposu olarak değerlendirilişi konusunda Bizans ve Türk dönemlerinin pay oranlarını belirlenemeyecektir. Ancak, Geç Bizans döneminde yapım etkinlikleri boyutlarındaki küçülmeye karşılaştırılırsa, fetihten sonraki yüzyıl içinde Türk yapım girişimlerinin devasa boyutlarda olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla, Osmanlı döneminde daha yoğun bir kalıntı devşirme atılımı görülmüş olmalıdır.

Osmanlı mimarlığında malzemenin bir kalıntı ya da yapıdan çıkarıldıktan sonra yeniden işlenmesi işlemi, hemen hemen yalnızca birkaç ana kaleme indirgenmiştir. Şöyle ki devşirme atılımı görülmüş olmalıdır.

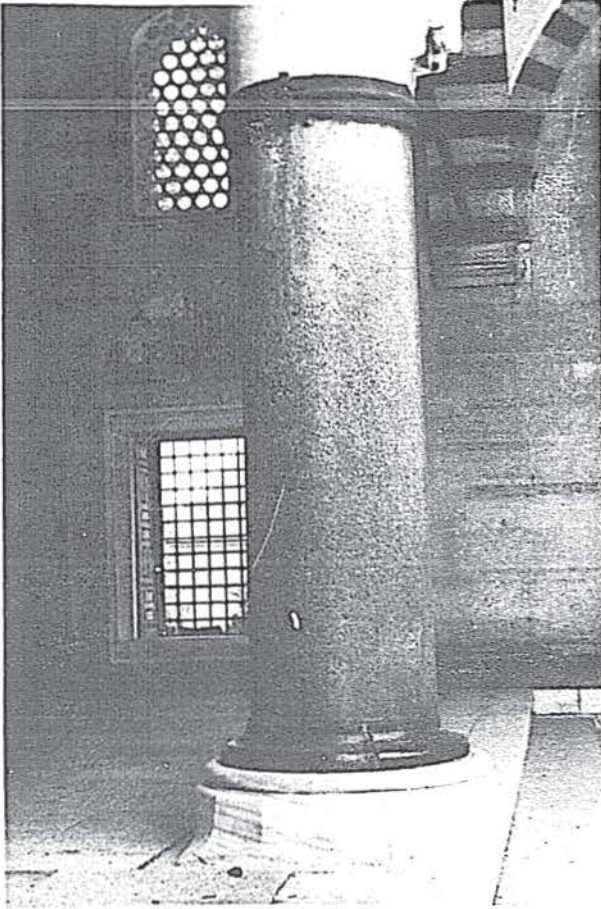
Osmanlı mimarlığında malzemenin bir kalıntı ya da yapıdan çıkarıldıktan sonra yeniden işlenmesi işlemi, hemen hemen yalnızca birkaç ana kaleme indirgenmiştir, ya da kemer taşı, söve, eşik, döşeme kaplaması gibi ele alınmıştır. Dolayısıyla, kalıntılardan kaba malzeme deposu olarak yararlanma pratiği, doğal olarak, yakın çevrenin taranmasına ağırlık vermek zorundadır. Konstrüktif elemanlar olarak çok büyük miktarlarda kullanılan yükte ağır pahada hafif malzemelerin uzaktan getirilmesi ekonomik değildir. 16.yüzyıl ortalarında İstanbul ve yakın çevresindeki stoklar tükendiğinde, ya ocaktan çıkarıma ağırlık vermek ya da İstanbul'dan biraz daha uzaklaşmak gerekmiştir. Kesin olan şu ki, sözkonusu dönemlerden başlayarak küfeki ve odaşının devşirilmesi olanağı ortadan kalkacak her iki malzeme de ocaktan elde edilecektir. Örneğin İstanbul yapılarında kullanılan küfedeki Haznedar-Bakırköy ocaklarından, Edirne'dekilerse, Lalapaşa'dan çıkarılmıştır. Küfeki ve odaşının aksine 16.yüzyılda henüz ocaktan çıkarım tüm mermer türleri tüketimini karşılamış olamaz. Marmara Adası'ndan çıkarılan bazı mermerlerin bile bir kısmı devşirmedir. J.M.Rogers Süleymaniye Külliyesi'nde bunun muhtemelen tümünün devşirme olduğunu öne sürmektedir (11). Süleymaniye inşaat terlerinde ve ilgili yazışmalarda da Marmara Adası'ndan mermer getirildiğine ilişkin bir bilgiye rastlanmaz. Fakat, tezkiretü'l-Bünyân "ve ak mermerlerin Marmara nâm cezi-re ma'deninden kesüb" (12) diye bir kayıt içermektedir. Bu çelişkili durumun aydınlatılması gerekmektedir. Oysa, kanımızca ortada bir çelişki yoktur; Barkan'ın sunduğu yazışmalar dikkatlice yorumlanırsa, orada sözü edilen Aydıncık (bugün Edincik) mermerinin bir kısmının devşirme, bir kısmınınse yeni çıkarım ürünü olduğu ve Marmara Adası'ndan geldiği anlaşılacaktır. Yazışmalarda Edincik yakınlarında "Temaşalık" diye anılan taş kaynağı (13) açık biçimde bellidir ki eski Kyzikos kenti öreninden başka bir yer değildir. Burada bugün neredeyse hiç mermer yapı ögesine rastlanmayı-ş da bu savı doğrulamaktadır. Ama, belgelerde Edincik'ten geldiği belirtilen mermerlerin tamamı Kyzikos kökenli olamaz. Çünkü, tüm mermerler yıkıntılardan çıkarılmış olsaydı, bunların işlenmesi için buraya araç, gereç ve eleman göndermek gerekli olmayacaktı. Oysa, gönderilmiştir (14). Bu da göstermektedir ki, mermerleri yüzeyden toplamak yetmemekte, onları ocaktan çıkarmak için farklı türde bir emek harcamak gerekmektedir. Sözkonusu ocaklara Marmara Adası'ndan başka yerde bulunamazlar; çevrede başka beyaz mermer ocağı yoktur. O halde belgelerde mermer kaynağı

olarak neden yalnızca Edincik'in adı geçmektedir? Bunun nedeni açıktır: Süleymaniye'nin yapımı sırasında Kapıdağ yarımadası ve Marmara Adası'nın Edincik kedisinin kaza alanı içinde olduğu anlaşılıyor (15). Dolayısıyla, İstanbul'dan gelen mermer istekleri Edincik kadısına yöneltilmektedir. Risale-i Mimariye'nin Marmara mermerine Kapıdağ mermeri de dendiğini (16) belirtişinin nedeni budur. Halbuki, Kapıdağ yarımadasında beyaz mermer ocağı yoktur. Öyle gözüküyor ki, bu yöreden gelen her mermer ister Kyzikos'tan devşirilmiş, isterse de Marmara Adası'ndaki ocaklardan çıkarılmış olsun, isteği yöneltenlerin gözünde farklı değildir. Böyle olması da doğaldır; çünkü Kyzikos'tan devşirilen beyaz mermerler de zaten daha önceki yüzyıllarda Marmara Adası'ndan çıkarılmıştır.

Edincik örneği 16.yüzyıl ortalarında mermer malzeme gereksinmesinin nasıl karşılandığı konusunu aydınlatmaktadır. Örneğin henüz Marmara Adası'nda düzenli bir mermer üretimi yoktur ve buradaki ocaklar "mirî kâr heng" statüsünde değildir. Yani, devlet üretimi doğrudan kendi eliyle örgütlenmemiştir. Gereksinme doğduğunda yörenin kadısına bir hüküm yazılmakta para, malzeme ve uzman gönderilmektedir (17). Bu durumda gereksinmenin boyutlarına göre kalıntılar taranmakta ve yeterli malzeme bulunamazsa, ocaktan yeni çıkarım da yapılmaktadır. Malzeme sağlama buyruğunu veren bürokrasi için yollanılan malzemenin devşirme ya da yeni oluşunun hiçbir önemi yoktur ve belgelerde de bunu belirtmeye gerek duyulmamıştır. Süleymaniye Külliyesi gibi devasa bir yapım için devşirme beyaz mermerin yeterli olamayacağı ve ocak çalıştırmanın, hiç değilse belirli bir süre için zorunlu olacağı düşünülebilir. Nitekim, başka devşirme malzeme kaynaklarına da başvurulduğu halde yeterli mermer bulunamadığı anlaşılıyor. Örneğin, Barkan'ın sandığının aksine bir üretim merkezi değil, bir devşirme malzeme kaynağı olan Marmara Ereğlisi'nin 16.yüzyılın ortalarında artık tükendiği anlaşılmalıdır. Buradan gönderilen devşirme mermerlerin moloz taş olarak bile işe yaramaz olduğunu belirten bir belge vardı (18). Beyaz mermer açığını Marmara Adası ocaklarının geçici olarak işletilmesiyle karşılamak gerekmiş olmalıdır.

Devşirme ve yeni üretilmiş malzemenin aynı yöreden sağlanması pratiğinin başka örnekleri de vardır. Öyle gözüküyor ki, Osmanlı yönetimi bu kolaylığın sözkonusu olduğu yöreleri özellikle tercih etmektedir. İznikmid (İzmit) ve Yalakovası (Yalova) böylesi bir avantaja sahip olmuşlardır. İzmit'te hem Antik Nikomedia'nın kalıntılarından yararlanılmıştır, hem de Osmanlı mimarlığının sık sık kullandığı Hereke pudinglerinin ocağı gerektiğinde işletilmiştir. Adı geçen ocağın işletilmiş olduğuna ilişkin hiçbir belge yoktur. Ancak, Antikite'de ve Bizans'ta Hereke pudingi kullanımı pek az görüldüğü için, Osmanlı yapılarındaki malzemenin ocaktan çıkarıldığına kesin gözüyle bakılabilir. Nitekim, yapının ince kesit incelemeleri bunu doğrulamaktadır (19). Ocağın işletildiğine ilişkin bir belgeye rastlanmayışının nedeni üretimin devlet eliyle ve düzenli olarak yapılmaması olmalıdır. Anlaşılan, Edincik kadısı örneğinde de olduğu gibi, kendisine istek yöneltilen, para ve hatta bazen eleman gönderilen yetkili ocağı gereksinme kadar ve geçici bir süre için işletmiştir.

17.yüzyılda yukarıda özetlenen durum değişir. En önemli değişim eski kalıntılardan Marmara mermeri devşirilmesinin sona ermesi olmuştur; artık tüm Marmara mermerleri ocaktan çıkarılmaktadır. III.Mehmet Türbesi için adadan mermer talep eden 7 Recep 1014/18 Kasım 1605 tarihli belge bu konudaki en eski yayınlanmış veridir (20). Yapımı 1609-1620 arasında gerçekleştirilen Sultan Ahmet Külliyesi'nde de devşirme malzeme değil, ocaktan çıkarılan Marmara mermeri kullanılmıştır (21). Ayrıca, 17.yüzyılda sözkonusu ocakların

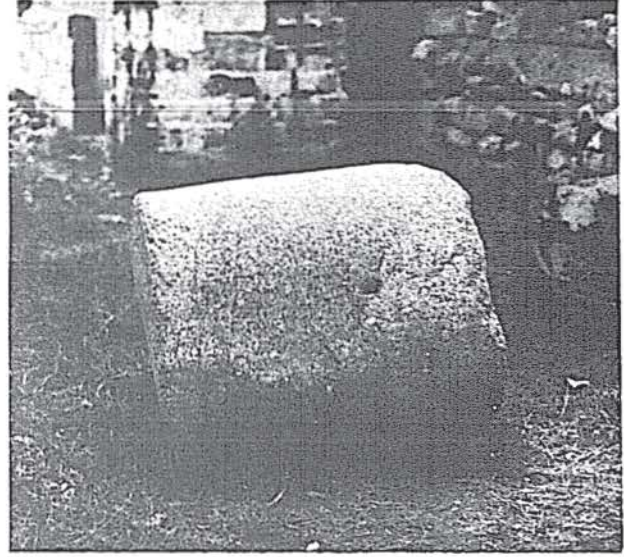
Edirne Selimiye Camisi avlusunda pembe granit köşe sütunu

statüsünün değişip doğrudan devlet eliyle işletilmeye başlandığı anlaşılıyor. Bunun en belirgin göstergesi çıkarımda Hıristiyan eserlerin kullanılması (22) ve satılmak amacıyla üretim yapılmamış oluşudur (23). O halde, 17. yüzyılın başlangıcında İstanbul'daki yapılarda kullanılacak beyaz mermeri elde etmek için Marmara Denizi çevresindeki Antik kalıntılardan yararlanma olanağı kalmamıştı denilebilir. Daha uzak örenlerden malzeme getirmekse, doğal olarak, ocak işletmekten daha pahalıdır. Ne var ki, Marmara Adası ocaklarının işletimi düzenli olmamış, gerektiğinde devşirme aramaktan da vazgeçilmemiştir. Örneğin, Yeni Fatih Camisi'nin yapımında (1767-1771) kullanılan beyaz mermerlerin bir kesiminin Yedikule'den getirildiği bilinmektedir (24). Yedikule'de beyaz mermer bulunabilecek tek yer ise Altın Kapı "Khrysoporta"dır. Caminin kuşunlarını da Yedikule'dekileri sökecek sağladıklarına göre (25), 18. yüzyılda yönetimin artık yeni askeri gelişmeler karşısında burayı pek de önemsemediği ve malzeme deposu olarak değerlendirdiği söylenebilir.

Devşirme malzeme elde etmek amacıyla sadece Antik ya da Bizans yapı ve kalıntılarının taranmadığı biliniyor. İleride gösterileceği gibi, Osmanlılar gözden çıkarılan eski Osmanlı yapılarından da aynı amaçla yararlanmaktan çekinmemişlerdir.

İŞLENMİŞ YA DA YARI İŞLENMİŞ DEVŞİRME MALZEME KULLANIMI

Devşirme malzemenin yeniden işlenerek yepyeni bir görünüme kavuşturulması pratiği, doğal olarak ancak yazılı belgeler aracılığıyla incelenebilmektedir. Yeniden işlenen devşirme elemanlar özgün biçimlerini koruyamayacakları için bun-

Edirne Selimiye Camisi arkasında Taş Odalar sokakta bulunan yarı işmiş pembe granit sütun parçası

ları bir Osmanlı yapısı üzerinde tanımak hemen hemen olanaksızdır. Fakat bazı devşirme öğeler hiç değiştirilmeden ya da pek az değiştirilerek neredeyse oldukları gibi kullanılmışlardır. Bu kullanım biçimi özellikle iki tür yapı ögesi için, sütunlar ve mermer kaplama levhaları için sözkonusudur. Ancak, özgün biçimi tümüyle ya da az çok koruyan devşirme öğeler de yine Klasik Osmanlı mimarlığının tümel ifadesine yabancılaşmazlar. Çünkü, Fatih döneminden sonra Osmanlı anısal mimarlığı artık bezeli devşirme parçalara yer vermeyecektir. Oysa, 1450 öncesinde giderek azalmakla birlikte Antik ya da Bizans sütun başlıklarından ya da sövelerinden yararlanmak sıkça başvurulan bir yöntemdir. 1450 sonrasında devşirme öğe yalnızca başka hiçbir kültüre maledilemeyecek kadar yalın bir biçime sahipse kullanılacaktır. Örneğin, kanelürlü Antik sütunlar devşirilmemiştir ve şayet devşirilmişlerse traşlanarak yüzeyleri düzeltilmiştir. Ama, böyle öğelerin pek devşirilmediğini düşünmek daha doğru olacaktır. Osmanlılar porfir ve granit sütunları yeğlemektedir ve bu malzemelerden yapılan Antik sütunlar da zaten kanelürsüz olarak işlenmiştir. Daha da önemlisi malzeme kaynağı olarak en fazla yararlanan kalıntılar Roma'ya ve Geç Antikite'ye aittir ve hangi malzemeden yapılmış olursa olsun, bunlarda kanelürsüz sütun kanelürlüden fazla sayıdadır.

Osmanlı mimarlığında sütun kullanımının bir tarihçesi yapılabilecek olursa, gözlemlenen ilk gerçek şu olmaktadır: 1400 öncesinde sütun kullanımı oldukça azdır. Çoğunlukla sütun yerine ayak kullanılmaktadır ve sütun kullanımı görülen yerlerde de malzeme daima devşirmedir. Üstelik, yakın çevreden yeterli sayı ve nitelikte sütun bulunamadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, renk ve boyut farklılığı olan bereli sütunların kullanılması hiç de az rastlanan bir durum değildir. Osmanlı mimarları ancak elde etmek kolaylaştığı zaman sütun kullanımına ağırlık vereceklerdir. Bu fırsat önce İstanbul gibi dev bir Geç Antik ve Bizans yapı stoğunun ele geçirilmesiyle, daha sonra yönetimin daha uzaklardan malzeme getirebilecek etkinlikte bir örgütlenme aşamasına vardığında ve sonunda da kendi sütun yapım "endüstri"sini kurduğunda ortaya çıkacaktır.

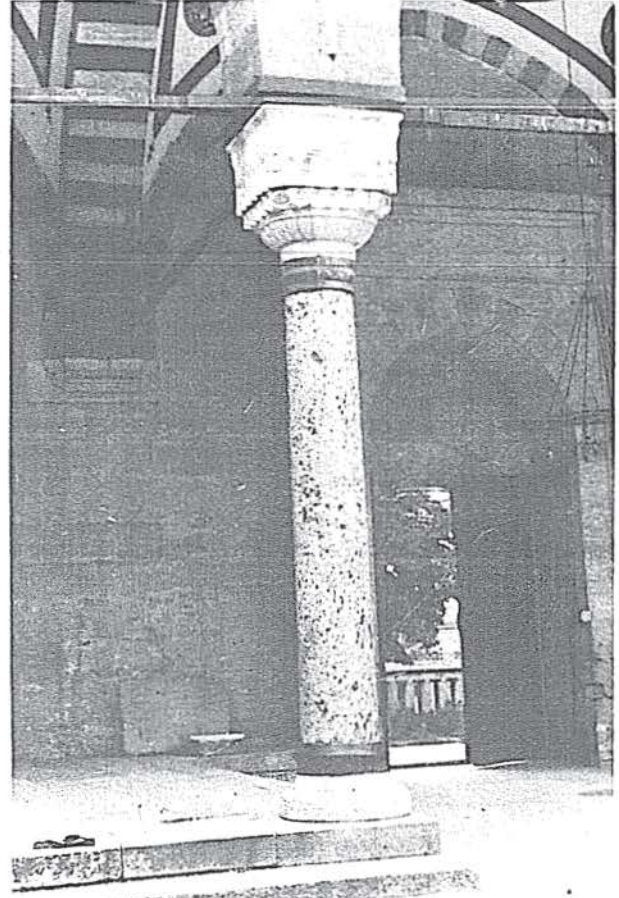
16. yüzyılın ortalarına dek Osmanlılar'ın sütun yapmaya gerek duymadıklarını söylemek yanlış olmaz. En önemli sultan yapılarında kullanılan sütunların bile devşirme olduğu görülür. Örneğin, Üçşerefeli Cami'nin avlusunda oniki adet

yekpare sütun vardır. Bunlar devşirmedir. Soncemaat yerinin sütunları ise yekpare değildir; Marmara mermerinden yapılmış altışar adet tamburdan oluşurlar. Sözkonusu sütunların da devşirme oldukları anlaşılıyor. Aksi halde, hem çok kalın, hem de parçalı oluşlarının nedeni açıklanamaz kalmaktadır. Bunlar herhalde Antik sütun tamburlarıdır ve büyük olasılıkla traşlanarak kullanılmışlardır. Üstelik, üzerlerinde öyle çok tahribat ve yama vardır ki, ocaktan yeni çıkarılmadıkları ve hatta, başka bir devşirme malzemenin yontulup tambur biçimine sokulmadıkları kesinlikle söylenebilir. Edirne'deki II.Beyazıt Camisi'nin avlusundaki sütunlar da devşirmedir. Burada altı adet yeşil porfir (verde antik), bir adet pembe Mısır graniti, iki adet gri Kestanbol graniti ve dokuz adet Marmara mermeri sütun vardır. Bunların ocaklarının o sıralarda işletilmediği rahatça iddia edilebilir.

Üçşerefeli ile II.Beyazıt Külliyesi'nin cami avlusu arasında yapılacak bir karşılaştırma 1437 ile 1484 arasında devşirme sisteminin nasıl geliştiği konusunda aydınlatıcı veriler sağlamaktadır. Anlaşıldığına göre, 15.yüzyılın başında henüz devşirilecek sütunların çok temiz olmasına bile dikkat edilmemektedir. Demek ki, malzemenin devşirildiği alan yakın çevreyi pek aşamamakta, orada bulunabilenlerle yetinmek gerekmektedir. Sütun olarak kullanılacak herşey hırpalanmış durumda bile olsa değerlendirilmiştir. Oysa, 16.yüzyılın başında artık devşirme malzemenin kalitesinde bir yükselme görülür. Bu ise, çok daha geniş bir çevreden devşirme malzeme arandığını ve getirildiğini kanıtlar. Gözlemimiz özellikle Edirne için geçerlidir. İstanbul çok geniş bir eski yapı stoğu içerdiğinden, burada daha başlangıçta temiz devşirme malzeme bulmak herhalde kolaydır. Edirne'de bu olanak Türk fethinin hemen ertesinde bile kısıtlı olmalıdır. Çünkü, Edirne ne Antikite'de, ne de Bizans döneminde çok yoğun bir yapılaşmaya sahne olmuşa benzemiyor. Özellikle, en kaliteli sütunların kaynağı olan Roma yapıları açısından kent oldukça yoksuldu ve sonraki yüzyıllardaki istilalar nedeniyle, herhalde mevcut yapıların büyük bölümü de tahrip olmuştur (26). Küçük bir Roma kentinde porfir ve pembe granit gibi Mısır'dan getirilmiş sütunlar içeren yapılar bulmak beklenmemelidir. Perge ve Side gibi zengin güney kentlerinde bile, ulaştırmanın çok daha kolay olmasına karşın, Mısır kökenli sütun hulmak zordur. Hadrianopolis'te hiç bulunmayacağı tahmin edilebilir. O halde, 16.yüzyılda inşa edilen Edirne yapılarında görülen böylesi "pahalı" sütunların Antik geçmişi çok daha zengin olan başka kentlerden taşındıkları rahatça iddia edilebilir. Ne var ki, bununla ilgili 15. ve erken 16. yüzyıl belgelerinden yoksunuz. Yalnızca, biraz daha geç bir döneme ait olan ve Selimiye'nin yapımı için Marmara Ereğlisi'ne gelen taş gemilerinden söz eden bir belge vardır (27). Selimiye'nin küfeki gibi ana yapı malzemeleri yakın çevreden geldiğine göre, Marmara Ereğlisi liman olarak daha değerli taşlar için kullanılmış olmalıdır. Nitekim, adigeçen yapının avlusundaki pembe granit ve diğer mermer sütunlar Edirne dışından sağlanmışlardır.

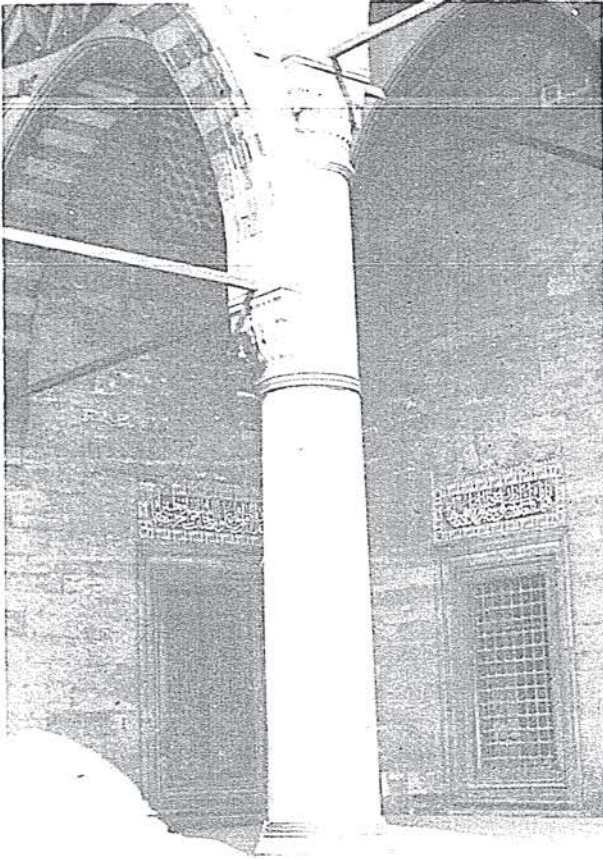
Öyle gözüküyor ki, 16.yüzyılda artık çok geniş bir coğrafyayı tarayarak sütun devşirmek kolaylaşmıştır. Bunun en belirgin örneği Süleymaniye Külliyesi oluşturuyor. Sözkonusu külliye için yapılan tüm yazışmalar yayınlandığından devşirme işlemlerinin çapı hakkında yeterli fikir edinilebilmektedir. Belgelere göre camiye gerekli olan büyük Assuan graniti sütunlardan ikisi İskenderiye'den (28), ikisi Baalbek'ten (29), biri İstanbul'da Saray ı Amire'den (30) ve biri de Kıztaşı'ndan (31) getirilmiştir. Yapıda bunlardan yalnızca dördü kullanılmıştır. Artakalan iki sütundan birinin kesilerek Selimiye Camisi avlusunda kullanıldığına kesin gözüyle bakılabilir; çünkü, sütunların boyutları yaklaşık olarak birbirini tutmaktadır. Süleymaniye'nin yan sahnelerindeki sütunların kaide dü-

Edirne Selimiye Camisi avlusundaki iki parçalı sütun başlığı

zeyinde çapları 120 cm'dir. Buna karşılık Selimiye'deki avlu sütunlarıysa yine kaide düzeyinde 95 cm'dir. Avlu dışına kesilerek atılmış yaklaşık 1 metre boyundaki yüzeyi traşlanmış durumdaki parçanın çapı ise 95-100 cm. arasında değişmektedir. Bu da göstermektedir ki, burada kullanılan sütun, yukarıya doğru daralma ve traşlanma payı da hesaba katıldığı takdirde, hemen hemen kesinlikle Süleymaniye'de kullanılanlar boyutunda olmak zorundadır. Açıkça görülmektedir ki, Osmanlılar ellerindeki sütun stoğunu israftan olabildiğince kaçınarak kullanma eğilimindedirler.

Süleymaniye'deki küçük boyutlu sütunların da yine bir kesiminin devşirme olduğu anlaşılıyor. Örneğin, İzmit'ten (32), Yalova'dan (Elenopolis'ten) (33), Kestanbol'dan (Aleksandria Troas'dan)(34), Kyzikos'tan (35) malzeme devşirildiğini belirten belgeler vardır. Başka bazı yerlerden devşirilebilecek sütun ve diğer malzemelerle ilgili bilgi istenmişse de, burardan malzeme getirilip getirilmediği bilinmemektedir. Örneğin, Selânik'ten, İçel'den, Atina'dan ve Alanya'dan eldeki eski malzeme stoklarını açıklayan ve örnek parça talep eden belgeler mevcuttur (36). Çok büyük bir olasılıkla böylesi uzak yerlerden sütun vs. getirtmeye gerek kalmamış, Marmara denizi çevresindeki taramalar yeterli olabilmıştır. Caminin çok büyük ve yakın örenlerden sağlanması kolay olmayan dört ana sütunu dışındaki sütunlar bu çevreden taşınmış olmalıdır. Malzeme nakline ilişkin tüm belgelerin Marmara çevresine ait oluşu herhalde bir rastlantı sayılamaz. Ama, 17.yüzyılda bile İstanbul'un sütun kaynağı olarak tükenmediği anlaşılıyor. Örneğin, Sultanahmet Camisi'ne Hipodrom'un imparator locasındaki sütunların taşındığı doğrultusunda bir sav vardır (37). 18.yüzyılda ise, İstanbul'da artık eski

Süleymaniye Camisi için çeşitli yerlerden altı tane Assuan graniti sütun getirildiği bilinir. Bunlardan dördü caminin içinde kullanılmıştır. Birinin muhtemelen Selimiye Camisi'nin avlusundaki köşe sütunlarının alt parçalarını oluşturduğu anlaşılıyor. Sonuncu sütun ise, kuşkusuz Süleymaniye Camisi'nin avlusunda aynı biçimde değerlendirilmiştir.

sütun herhalde kalınmıştır. Nuruosmaniye Camisi avlusu için Bergama'dan ve muhtemelen Kızıl Avlu adlı Roma yapısından 12 tane "serçe gözü" sütun getirildiği bilindiğine göre (38), hem kara hem de deniz ulaştırmasını gerektiren böyle zahmetli bir taşımacılık etkinliği için başka bir gerekçe düşünülebilir.

Ören yerlerinden ve eski yapı kalıntılarından sütun devşirmenin dışında, sağlam yapılardan yararlanmaktan da çekinilmemiştir. Hagia Eirene Kilisesi'nin yan neflerinin taşıyıcısı olan sütunların devşirilmek istendiğine, fakat, bunların alınmasının bazı çatlaklar oluşmasına yol açtığına ilişkin 16 Cemaziyevvel 959/10 Mayıs 1558 tarihli bir belge vardır (39). Ancak, 1552'den sonra bu işleme devam edildiği de kesindir. Yapının bugünkü sütunları alınanların yerine konmuş kalitesiz ve boyut farklılıkları taşıyan başka devşirme sütunlardır (40); özgün sütunlara bilemediğimiz bir Osmanlı yapısında işlev görmektedirler. 1551 yılı başında Pantokrator Kilisesi'nden de iki adet kurtbağrı mermerin kırmızı tectonik breş?) sarayda Sultan için yapılacak iki köşke getirildiği konusunda bir kayıt mevcuttur (41). Bu yapı; bir olasılıkla eskiden Topkapı Sarayı'nın avlusunda yer alan Havuzlu Köşk'tür. Hagia Eirene ve Pantokrator örnekleri istisna değildir. Pantepoptes, Ioannes in Trullo Kiliseleri'nde, Bodrum Camisi'nde ve Kilise Camisi'nde (42) de sütun olması gereken bazı yerlerde örgü ayaklar vardır. Buralardaki sütun-

ların da alınıp yeni yapılara yerleştirildiği hemen hemen kesin bir biçimde öne sürülebilir.

Osmanlı sütun devşirme pratiği akla önemli bir sorun getirmektedir: Böylesine farklı yerlerden gelen sütunlar yapının gerektirdiği boyutlarla nasıl uyum göstermişlerdir? Aynı uzunluk ve kalınlıkta çok sayıda eş sütun bulunabilmiş midir? Bu ilk bakışta garip gibi gözükmemektedir. Uzun sütunları kısaltmak ve çaplarını daraltmak olanaklıdır. Ancak, Rogers Osmanlılar'ın granit işleyebildiklerine ilişkin kanıt olmadığını ve buna dayanarak kaynaklarda Baalbek ile İskenderiye'den geldiği belirtilen sütunların Süleymaniye'de kullanılmayacağını öne sürebilmektedir (43). Oysa, Osmanlılar'ın granit işleyebildiğine ilişkin azımsanmayacak sayıda kanıt vardır. Örneğin, gerekirse Kestanbol granit ocağından kesim yapılmasını buyuran bir belge mevcuttur (44). Daha da önemlisi, tüm Roma granit sütunları allta ve üstte boyunlu olduğu halde, bunlar devşirildikten sonra hemen hemen hiçbir Klasik Osmanlı yapısında boyunlu olarak kullanılmamış, uçları kesilerek temiz silindirik bir biçime sokulmuşlardır. Üstelik işlemin yalnızca basit bir kesmeden ibaret olmadığı da anlaşılıyor. Edirne Selimiye Camisi'nin avlusu dışına atılmış durumda bulunan bir sütun parçası üzerinde hem kesme, hem de yontularak inceltme izleri belirgin biçimde görülebiliyor. Üstelik bu işlemin ne için yapıldığı en kaba gözlemlerle bile farkedilmektedir. Bu sütun parçası cami avlusunun ana ibadet mekanı tarafında iki köşesinde yer alan bileşik sütunların alt parçalarından artakalandır. Yani, gerekli biçimde incelendikten sonra kalın uzun bir sütundan önce iki yani eşit boyda parça kesilmiş, geri kalan küçük parça da caminin dışına atılmıştır. Demek ki, Osmanlı taş işleme tekniği granitle başedebilecek düzeydedir. Kaldık ki, bunda da şaşılacak bir yön yoktur; çünkü, taş kesim tekniklerinin Antik Roma döneminden sonra çoğtuğu söylenemez.

Sütunlar gerektiğinde işlenebildiğine göre, Goodwin'in bir varsayımını devre dışı bırakmak gerekmektedir. Adigeçen yazar Osmanlı yapılarında Bizans sütunlarının yeniden kullanılmasının oranlandırma açısından Bizans ile bir ilişki kurulmasına neden olabileceği öne sürülmüş, sütun çapı ile yapının tümel oranlandırma sisteminin birbirine bağımlı bulunduğu Batı (daha doğrusu Antik) mimarlık geleneğinin bunu akla getirdiğini söyleyebilmiştir (45). Sütunların işlendikten sonra eski oranlarını koruyamayacakları düşünülürse böyle bir savın geçersiz olacağı anlaşılır. Klasik Osmanlı devşirme pratiğinde devşirilen malzemenin özgün niteliklerini yapıda yansıtan bir yaklaşım aramak yanlış olacaktır. Klasik Osmanlı mimarlığı ile Bizans ilişkisi sorunu sütun boyutları bağlamında incelenemez.

İşlenmeden ya da per: az işlenerek değerlendirilen devşirme elemanların ağırlıklı bölümünü sütunlar oluşturur. Çok az miktarda da renkli mermer levha devşirildiği bilinmektedir. J.M.Rogers'ın sandığının aksine (46) renkli mermer önemli bir gereksinme duyulmamıştır. Osmanlı mimarlığı mermer bezemeye neredeyse hiç yer vermemiş, dolayısıyla, devşirilmesi ya da üretilmesi gerekmemiştir. Bu yargının iki istisnası vardır: Topkapı Sarayı'ndaki Hırka-i Saadet Dairesi (1518/1520) ile Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin (1523-24/930) camisi. Her iki yapıda da Mısır'a özgü "intarsia" tekniğiyle yapılmış bir mermer yüzey kaplaması görülür. M.Meinecke buralardaki kaplamanın hem malzemesinin, hem de sanatçılarının Mısır'dan getirildiğini göstermiştir (47). 1517'deki Mısır fethi sonrasında Kahire İçkalesi'ndeki sultan saraylarından büyük çapta mermer ve porfir malzeme sökülüp İstanbul'a götürülmüştü (48). Çoban Mustafa Paşa'nın aynı malzeme devşirme işlemini devam et-

tirdiği anlaşılıyor. Örneğin Evliya Çelebi adı geçen paşanın Mısır valisiyken renkli mermer levhalara sahip olduğunu ve Gebze'deki camisinde bunları kullandığını yazmaktadır (49). Bunların dışında yine Mısır'dan devşirilen mermer malzemeyle bezelenen bir yapı daha bilinmektedir: Topkapı Sarayı'nda bugün ayakta durmayan ve 1518'de Yavuz Sultan Selim döneminde inşa edilen Mermer ya da Taş Köşk (50). Üzerinde hemen hemen hiçbir bilgi bulunmayan bu yapıdaki mermer bileşiminin ne olduğu kuşkuludur. Ancak, Mermer Köşk adı burada sözkonusu olanın mermer sütunlardan ibaret olmadığını düşündürmektedir. Gerçi, Yavuz döneminde Mısır'dan somaki sütunlar getirildiği de bilinir (51), ama, bir yapının "mermer" diye nitelenmesi için çoğu Osmanlı yapısında görülen mermer sütunlardan fazlasını -bir mermer yüzey kaplamasını- içermesi gerektiği de açıktır.

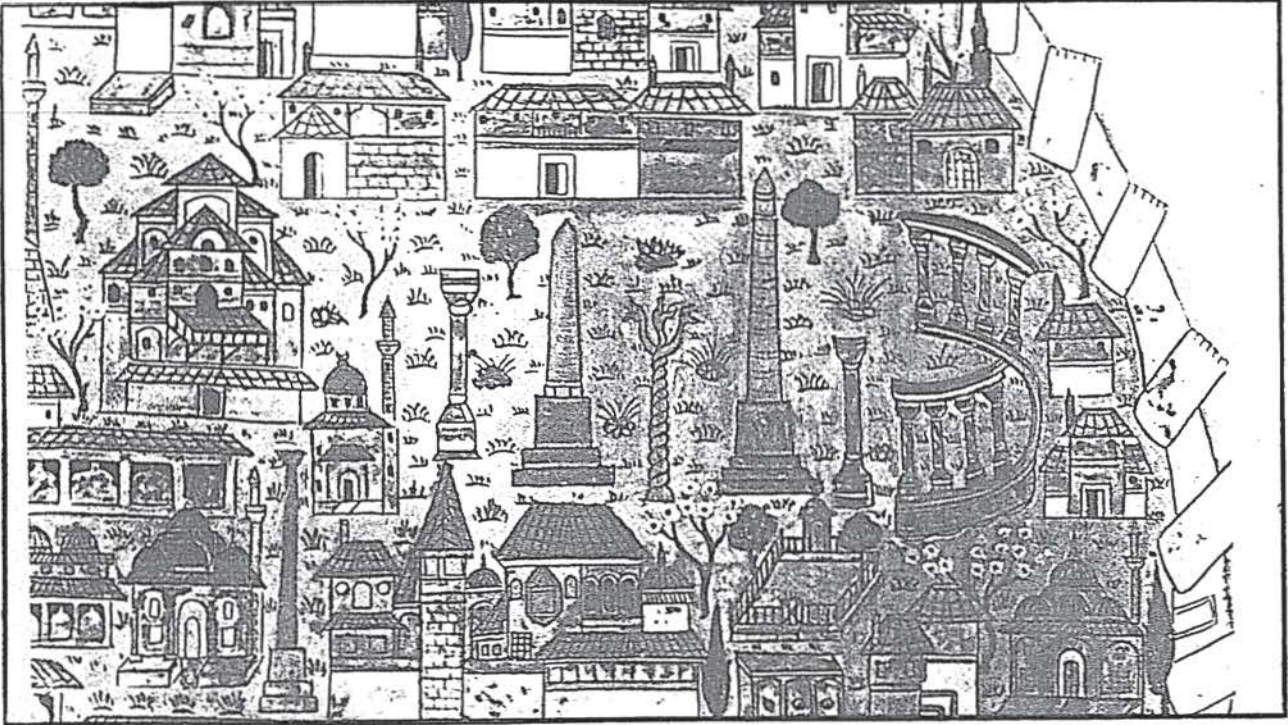
Klasik ve hemen klasik sonrası dönemde Osmanlı mimarlığı polikromatik bir mermer yüzey kaplamasına ağırlık vermese bile, renkli mermer levha devşirme işlemi tümüyle keşilmiş sayılamaz. Örneğin, Süleymaniye Külliyesi yapımı sırasında Mısır'dan renkli mermer getirildiği 958/1551 tarihli bir "defter-i irsâliye-i mermerhâ-i mütenevvia"dan öğreniliyor. Belgeye göre önceden teslim edilenler dışında 110 sandık ve 71 şedde (bağ) levha mermer hazırlanmış ve gönderilen mermerler beyaz, somaki (muhtemelen porfir), gazalî (kahverengi), zurzûrî(gri), fıstıkî, Mersinî(Kızıl?), yasemini(açıkbej), siyah, zerd-çilli (sarı benekli), muhazza (yeşil harelî?), sebz (yeşil), kulf (?), nevvârü'l Fuad (Nevâirü'l fuad? = gönül ateşi = pembemsi albatr?) olarak türlerine ve boyutlarına göre sınıflandırılmıştır (52). Fakat, Süleymaniye Külliyesi'nde bunların kullanılmadığı anlaşılıyor. İç mekânı mermer kaplama taklidi bir kalemîşi bezemeye kaplı olan Kanuni Türbesi'nde bile, bunları kullanmaya gerek duyulmamıştır. Fakat, çok daha sonra inşa edilen Bağdat (1638) ve Revan Köşkleri'nde (1635) gözlemlenen polikromatik mermer kaplamanın malzemesini belki de bunlar oluşturmuştur. Her iki yapıda kullanılan mermerlerin çıkarılması olabileceği ocakların Osmanlılar'ca işletilmediği kesin gibidir; üstelik, duvar kaplama malzemesi olarak levha mermer üretiminde bulunulduğuna ilişkin bir veri de mevcut değildir. Ancak, kaplama malzemesi olarak kullanılsa bile, eski yapılardaki mermer levhalar Osmanlı mimarlarının gözünden kaçmamış ve fırsat çıktığında devşirilmekten kaçınılmamış gibidir. Örneğin, 1959'daki onarımı sırasında Kanuni Türbesi'nin giriş revağının üst örtüsü olarak kullanılmış beş adet Marmara mermeri levhaya rastlanmış, bunların Ayasofya'dan alınarak buraya getirildikleri ve üzerlerinde 1166 Konsili kararlarının yazılı olduğu anlaşılmıştır (53).

MALZEME DEVŞİRME PRATIĞINE İLİŞKİN BAZI SORUNLAR

Malzeme devşirme işlemlerinin çok yaygın biçimde görülüşü bu işin nasıl örgütlendiği ve "prosedür"ün ne olduğu sorularını akla getiriyor. Hemen hemen her yapıda devşirme parçalarla karşılaşılması her isteyenin çevreyi istediğince tarayabilme olanağı bulup bulmadığını düşündürmektedir. Doğal olarak, Mısır ve Baalbek'ten Süleymaniye'ye getirilen sütunlar konusunda olduğu gibi devasa bir girişim söz konusuysa, bu işlemin doğrudan doğruya devlet aracılığıyla yapılması gerekmektedir. Barkan'ın yayınladığı belgelerden de anlaşılıyor ki, böylesi bir devşirme uğraşı ancak bir sultan yapısının inşaatı sırasında gerçekleştirilebilir. Devlet örgütünü kendi inşaatına malzeme sağlamak amacıyla hiçbir kısıtlamayla engellemeksizin kullanabilmek için yüksek bürokrat olmak bile yetmeyecektir. O halde, hassa yapıları ha-

ricindeki yapılarda görülen devşirme elemanlar nasıl sağlanmış olmalıdır? Ayrıca, her önemli hassa yapısı için her seferinde tüm sistem harekete geçirilip sürekli olarak kadırlara buyruklar mı gönderilmektedir? Bu gibi sorulara verilecek ilk yanıt devşirme malzeme sağlama işinin bir tür devlet tekelî gibi örgütlendiğidir. Devlet herhangi bir evin bahçesindeki tek bir sütun üzerinde bile hak iddia edebilmekte hatta, gerekirse, bir evin duvar örgüsü içindeki bir sütunu almak için o yapıyı yeniden yaptırmak koşuluyla yıktırabilmektedir (54). Demek ki, devlet her tür değerli yapı malzemesinin "potansiyel" sahibidir. Ancak, öyle gözüküyor ki, elde daima geniş bir hazır malzeme stoğu da bulundurulmaktadır. Bu stoğun bir kesimi İstanbul ve yakın çevresinde "in situ" olarak korunmakta, bir kesimiye pek bilemediğimiz yer ya da yerlerde istiflenmektedir. Örneğin, hipodromun bir "in situ" malzeme deposu olduğu söylenebilir. Erken dönem resimlerinde spina üzerinde görülen Antik sütunlardan hiçbiri 18.yüzyılda yerlerinde değildir (55). Bu anıt-sütunların büyük camilerde yeniden işlevlendirildikleri açıktır. "In-situ" olarak korunamayan ve başka yerlerden taşınan devşirme malzemelerinse muhtemelen Eski Saray'da depolandıkları söylenmiştir (56). Fakat, bunun için tek bir depolama alanı düşünmek kolay değil. Örneğin, artık malzemenin hemen inşaat alanında bırakılıp sonra başka yapılara gerektiğince alındığı söylenebilir. Bugün bile Edirne Selimiye Camisi'nin yanında hemen avlunun dışında büyük olasılıkla inşaat için getirilip kullanılmayan sütunlara rastlanabilmektedir. Süleymaniye Camisi'nin dış avlusunda da yine böyle bir sütun ve sekiz sütun parçası bulunur. Her iki örneğin düşündürdüğü şey, Klasik Osmanlı dünyasında yapının bitişinden sonra yapım alanındaki artık malzemenin hiç değilse bir kesiminin hemen boşaltılmadığıdır. İnşaat fazlaları herhalde zaman içinde gereksinme oldukça alınarak adım adım eritilmiş olmalıdır.

Malzeme deposu olarak kullanılan başka yerlerle ilgili geniş bir bilgiye sahip değiliz. Ama, çok şaşırtıcı gibi gözükse de, Topkapı Sarayı'nın birinci ve ikinci avlularının 16.yüzyılda böyle bir işlev gördüğü varsayılabilir. İkinci avluda yapılan kazılarda buraya Türkler tarafından getirilmiş olduğu anlaşılan devasa mimari öğeler bulunmuştur (57). Süleymaniye Camisi'ne Saray-ı Amire'den taşındığı bilinen sütunun sanıldığı gibi Beyazıt'taki Eski Saray'dan (58) değil, buradan alındığı söylenebilir. Boyutları açısından değerlendirilirse, Süleymaniye'nin dört ana granit sütunundan biri üzerinde yer alabilecek nitelikte bir sütun başlığı buradaki kazıda ortaya çıkarılmıştır (59). Birinci Avlu'daysa, Aya İrini'nin yakınında yine burada "in situ" olarak bulunması olasılığı çok zayıf sütunlar hala görülebilmektedir. Üstelik, bir belge Aya İrini'nin doğusundan 16 sütun alındığını ortaya koymaktadır ki, bunların saray sınırları içindeki bir yıkıntıdan devşirmediğini, başka eski yapılardan alınarak burada istiflendiğini düşünmek gerekir (60). Çünkü, Aya İrini'nin hemen doğusunda ve sarayın ana giriş ekseninde bir yıkıntının 16. yüzyılda ayakta durduğunu iddia etmek zordur. Kaldı ki, şehrinin ve mimarbaşının dairelerinin de hemen Çinili Köşk civarında olduğu bilinmektedir. Seyit Lokman'ın Hünername'sinde "bir köşede şehremini yeri ve bir canibinde mimarbaşının nişimeni (oturma mekânı)" sözleriyle durum açık biçimde betimlenmiştir (61). O halde, değerli yapı malzemelerinin de yakın çevrede istiflenmiş olması akla yakın gelmektedir. Ancak, nerede korunursa korunsun, bu malzeme stoklarının herkesin kullanımına açık olmadığı kesindir. Bu durumda yüksek bürokratların bile devşirme malzeme, özellikle de sütun bulabilme olanakları kısıtlanmaktadır. Çünkü, herhangi bir eski yapıdan malzeme alabilme yetkisine sahip değillerdir. Geriye iki seçenek kalmaktadır: Ya boy-

Matrakçı Nasuh'ta Hipodrom. 16.yy.'da yapılmış olan bu resimde bugün mevcut olmayan mimari öğeler görülebilmektedir.

lesi devşirme malzemeleri satın alacaklardır, ya da bir sultan yapısında kullanılmayan artık devşirme malzemeyle yetineceklerdir Doğal olarak bir üçüncü seçenek de tümüyle yeni malzeme kullanmaktır. 16.yüzyıl Türkiye'sinde devşirme malzeme satan kişilerin varlığından haberdarız (62). Ne var ki, örneğin bir vezir yapısındaki malzeme bileşiminin ne kadarının satın alınmış devşirme elemanlardan oluştuğu belirlenemiyor. Ama, epeyi ihtiyatlı bir yorumlu devşirme sütun kullanabilmenin ancak hiyerarşideki yeri yüksek olan bürokratlar için mümkün olduğu söylenebilir. Soğukkuym Medresesi'nde avlu revaklarının sütunlarla değil de, ayaklarla taşınması herhalde sadece bir mimari tercih sorunu olmamalıdır. Banisinin Babüssade ağası oluşu sütun gibi değerli yapı elemanlarından yararlanabilmesini engellemiş olmalıdır. Banileri mütevazi konumda olan çoğu İstanbul yapısında aynı durum gözlemlenir.

Malzeme fiyatlarını ve işçilik ücretlerini belirlemede olduğu kadar devşirme pratiğini yönlendirmede de Hassa Mimarları Ocağı'nın önemli bir işlev gördüğünü düşünmek yanlış olmaz. Öyle anlaşılıyor ki, Ocak bir düzenleyicilik görevi yüklenmiş, kendi sorumluluk alanı içinde kalan inşaatlarda banilerin malzeme sağlama sorunuyla yüzyüze kalmaması için çalışmıştır. Hiçbir yüksek bürokratin kendi yaptırdığı yapı için devşirme ya da yeni malzeme sağlamak için uğraştığına ilişkin bir kanıt yoktur (63). Baninin ayırabildiği kaynakla orantılı olarak Ocak harcamaları ve yapımı yürütmektedir. Şayet inşaatta devşirme malzemeye gerek duyuluyorsa, bu artık baninin değil Ocak'ın sorunudur. Aslında, Ocak'ın üstlendiği iş önemli bir sultan yapısı değilse, ortada büyük bir malzeme devşirme sorunu da yoktur. Osmanlı çörfafyasının geniş bir parçasını içerecek yaygınlıkta bir devşirme işlemleri dizisi ancak büyük bir külliye yapımı sırasında gündeme gelmektedir. Böyle bir yapım başladığında, Ocak, elindeki yapının gerektirdiğinden daha fazla malzeme devşirmeye gayret etmekte, merkezi bürokrasinin harekete geçirdiği devşirme sisteminden olabildiğince çok yararlanmaya çalışmaktadır. Süleymaniye için talep edilen devşirme

malzemenin çokluğu bunu düşündürmektedir. Ocak yalnız adı geçen külliye için değil, ileride yapılacak başka yapılar için de malzeme biriktirme gayretindedir. Çünkü, tüm bürokratik sistemin bir vezir yapısı için harekete geçirilemeyeceği bilinmektedir. Daha az önemli yapılar için gereken devşirme parçalar, özellikle sütunlar, önceden oluşturulan birikimden sağlanacaktır.

Bu aşamada eldeki malzeme birikiminin çeşitli yapılar arasında nasıl paylaştırıldığı sorusu akla geliyor. Doğal olarak, paylaşımı yalnızca sütunlar açısından irdelemek olanaklı. Diğer malzemelerin ve de özellikle "ucuz" olanlarının paylaşımı önemli bir sorun olmamıştır. Paylaşım sorununun yanıtı aynı yıllarda gerçekleştirilen dört yapıdaki malzemeler karşılaştırılarak kabaca verilebilir. Bu dört yapı -Piyale Paşa (1573/74), Kadırga sokollu (1571/72), Selimiye (1569-1574/75) ve Atik Valide (başlama 1570/71)- devşirme sütun kullanımı açısından ilginç farklılıklar gösterir. Selimiye bir Sultan camisi oluşundan ötürü eldeki devşirme sütun birikiminin en kaliteli parçasını içermektedir. Burada özürü parçaları kullanılmamaya dikkat edilmiştir. Üstelik, aynı yıllarda Atik Valide Külliyesi de yapım halindedir ve eldeki stoklar onun için de kullanılmaktadır. Bu durumda kaliteli parçaların epeyi azaldığı anlaşılıyor. Çünkü, adigeçen yapı için 1570'de bir "hüküm" ile İzmit ve Sapanca kadılarında sütun devşirmeleri istenmiştir (64). Oysa, Piyale Paşa'nın camisi için böyle bir istek doğal olarak yapılmamıştır. Bundan ötürü, Piyale Paşa Camisi'ndeki sütunların çoğu özürüldür ve Ocak'ın gözden çıkardığı parçalar oldukları varsayılabilir. Piyale Paşa'nın hiyerarşik kademelenmede en üstte olmadığı düşünülürse bu tutum şaşırtıcı değildir. Sokollu için Kadırga'da gerçekleştirilen cami-medrese külliyesinde baninin yüksek konumu nedeniyle daha titiz davranmak gerekmiştir. Ancak, aynı anda birkaç önemli yapı birden inşa edildiğinden, Kadırga'da kaliteli devşirme parçalar yer verilememiş, yapı yeni ocak ürünü sütunlarla gerçekleştirilmiştir. Avlu sütunlarının oranları bunların Antik yapılara ait olamayacağını dü-

şündürtüyor. Antik sütunlarda alt ve üst çaplar arasında Karıra'daki kadar büyük bir farklılık görülmemektedir. Fakat, önceki sayfalarda da belirtildiği gibi, Marmara Adası'ndaki üretim 16.yüzyılda henüz düzensizdir ve bir Marmara mermeri piyasası oluşmamıştır. Dolayısıyla, yeni sütun bulmak da, muhtemelen gerektirdiği yazışmalar ve "özel imalat" nedeniyle ancak çok yüksek bürokratlar için sözkonusu olabilmektedir. Görülüyor ki, Ocak elindeki malzeme birikimini ve elde edilebilir olanaklarını hiyerarşik bir biçimde dağıtmaktadır. Devşirme malzemenin kullanımı rastlantısal değil, aksine sistematik bir düzen içindedir.

DEVŞİRME MALZEME KULLANIMININ NEDENLERİ

Osmanlı taş kesme tekniklerinin yetersiz olmadığı ve granit, porfir gibi malzemelerle başedebildiğine göre, neden bazı ocaklar işletilmemiş ve devşirme elemanların kullanımına yer verilmiştir? Bunun birinci nedeni tartışılmayacak kadar somut: Bazı ocakların ürünlerine duyulan gereksinme devşirmeyle karşılanamayacak oranda büyük değildir; üstelik, devşirmek üretmekten çok daha ucuza gelmektedir. Osmanlı mimarlığı renkli mermer kullanımına hemen hemen hiç yer vermemiştir ve beyaz mermer dışında kalan benzeri malzemeler neredeyse yalnızca sütun olarak kullanılmıştır. Bunlarıysa Osmanlı coğrafyası bol bol içermektedir. Demek ki, devşirme malzeme kullanımının tutarlı denebilecek bir ekonomik gerekçesi vardır. Sarayda yapılan inşaatlarda bile eski kesimlerin malzemesi yeni yapılarda yeniden değerlendirilmiştir. Yani, devşirme pratiği yalnızca Türk-öncesi dönemin ürünleri için geçerli değildir; bir tür "tutumluluk" anlayışı sorudur. Örneğin, Topkapı Sarayı'nda Havuzlu Köşk yıktırılınca sütunları Seferli Koğuşu'nun revağında kullanılmıştı (65). Lale Devri'nde de pekçok eski Osmanlı yapısındaki Marmara mermeri malzemenin yeni yapılarda işlenerek kullanıldığı bilinir (66). Kısacası, malzeme devşirme işlemleri özünde finansmanla ilgilidir.

Ancak ekonomik nedenlerin yanısıra, ender bazı durumlarda devşirme elemanların estetik bir tercihten ötürü kullanılması sözkonusudur. Örneğin, Edirne Selimiye Camisi'nin ana eksen üzerindeki avlu dış kapısının önünde kalan revağın iki sütununun başlıkları bunu düşündürüyor. Bunlar iki parçadan oluşan alışılmadık biçimde mukarnaslı başlıklardır. Başlığın üst parçası tipik Osmanlı özelliği gösterir. Alt parça ise çok büyük olasılıkla bir Antik Toskan ya da Dor başlığın yeniden bezelenmesiyle oluşturulmuştur. Aynı şey Süleymaniye ve Beyazıt Camileri'nin avlu döşemeleri içinde görülen porfir vs. gibi değerli levhalar konusunda da yinelenir. Bunlar da sadece bir estetik tercihten ötürü devşirilmiş parçalardır; iktisadi bir gerekçeleri olduğunu söylemek zordur.

Bu iki gerekçe başka nedenler aramayı anlamsız kılmaktadır. Ancak, en azından bazı yapılar için uygulandığında malzeme devşirme etkinliğinin toplumsal kültürel işlevleri de olmalıdır. Deyim yerindeyse, kimi anıtlarda devşirme malzemeye yer verilmesi "mitik-simgesel" bir içerikle yüküdür. Sorun belirli bir somut işleve hizmet edecek bir yapı yapmaktan daha karmaşık olduğunda, onun için harcanan emeğin de "efsanevi" olması gerekmektedir. Ayasofya'nın yapımı sırasında tüm Akdeniz dünyasının tarandığına ve Fransa'nın Okyanusu kıyısından bile mermer getirildiğine ilişkin efsaneler halinde mermer bulma zorluğundan ötürü ortaya çıkmıştır. Malzemenin temini için taranan geniş coğrafya, yapı çevresinde örtülen ve örülmesi istenen mitos ağının bir parçasını oluşturmaktadır. Örneğin, Hırka-i Saadet Dairesi'ndeki Mısır Kökenli mermer yüzey kaplamasının rastlantısal bir tercih olmadığını düşünüyoruz. Böylesi önemli

bir yapının gerek malzeme, gerekse de teknik açıdan diğer Osmanlı yapılarından farklı olması bir zorunluluk gibidir, ve burada kullanılan malzemenin uzak bir diyardan herhangi bir mal gibi satın alınarak değil, bir fetih sonucunda zapt edilerek getirilmesi bir anlamda değerini arttırmaktadır. Yakın Doğu'nun daha eski geleneklerinde de aynı türde gözlemler yapmak olanaklı. Kudüs'teki Süleyman Tapınağı'nın malzemesinin biraraya getirilişi Kutsal Kitap'ın bir kesimini oluşturacak kadar hayret verici olabilmektedir. Daha da eskilere gidi lirse, Mezopotamya uygarlıklarında da önemli bazı yapılarıdaki malzeme kökenlerinin coğrafi çeşitliliğinin ve malzeme kaynağının uzaklığının aynı işlevi gördüğü farkedilmektedir.

Yukarıda kısaca özetlenen durumu "mimarlıkla simgeleyen coğrafya" olarak da nitelemek olanaklı. Bu durumda malzeme bir yapıyı inşa etmek için gerekli olanların toplamı olmaktan öteye geçmekte, yapının simgesel bir içerikle yüklenmesi için işlev görmektedir. Doğal olarak, böylesi bir simgesellik Süleymaniye Camisi gibi bir ürün için sözkonusudur. Örneğin, Mısır ve Baalbek'ten sütun getirilmesi bir gereksinimin karşılanmasından fazla, bu denli uzak yerlerden sütun taşıyabilen bir politik gücün kendini kanıtlama isteğiyle de bağlantılıdır. Sonuçta yapım sürecinin olağanüstülüğü yapının kendisi kadar önemli olmakta ve hatta yapıya "mitik" bir değer katmaktadır. Yüzyıllar sonra bile devasa bir etkinlik olarak yapım süreci şaşırtıcı olmalı, şaşırtıcı kılınmalıdır. Üstelik, malzeme devşirme işlemlerinin coğrafi yaygınlığının bir "iletişimsel" işlevi de vardır. Çünkü, bunlar sayesinde olağanüstü bir cami yaptırdığını en çarpıcı biçimde öğrenebilmektedir. Unutulmamalıdır ki, bu cami yalnızca İstanbul'un bir parçasında yaşayanlar dinsel gereksinmelerini giderebilirler diye yapılmamaktadır; o bir imparatorluk için inşa edilmektedir. Napoleon'un pekçok sanat yapısını İtalya'dan Paris'e taşımaya nasıl basit bir kolleksiyonculuk eylemi değilse, Süleymaniye'ye dev sütunlar getirilmesi de farklı türde, ama hemen hemen aynı bağlamda, bir gereksinimin karşılanmasından fazla bir şeydir. Malzeme devşirmenin bu yönünü de gözten uzak tutmamak gerekliyor.

NOTLAR

1) Bu konuda en geniş bilgi Ö.L.Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 2 cilt, TTK Yay., Ankara, 1972, 1979'da özellikle de cilt I, s.335-350'de bulunmaktadır.

2) Z.Ertaş'ın "Perge Ağalar Camii", başlıklı bir makalesi *Arkeoloji ve Sanat* dergisinin son sayısında yayınlanacaktır.

3) S.Eyice, "Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topografyası Hakkında bir Not (Kyra Martha Manastırı)", *Fatih ve İstanbul dergisi*, II, 1954, s.139-140 ve 148'de dipnot 1'de belirtilen diğer kaynaktan; B.Ünsal, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, II, 1969, s.26 ve R.13

4) Lâhit ve vaftiz teknelerinin Osmanlı yapılarında kullanılması için bkz. W.Müller-Weiner, "Spoliennutzung in Istanbul", *Beitrag zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel*, ed.F.M. Boehmer ve H.Hauptmann, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1983, s.380 ve dipnot 54'te verilen diğer kaynaklar.

5) Sözkonusu lahitten haberdar olmamızı İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dr.Nazım Terzioğlu Basım Atölyesi Müdürü Sayın Gülbin Türkgeldi sağlamıştır. Kendisine teşekkürü borç biliyoruz.

6) N. Asgari, "Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus" *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara, 1978, s.469.

7) Hayrullah Efendi, *Hayrullah Efendi Tarihi*, VIII, İstanbul, tarihsiz, s.85

8) W.Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Verlag E. Wasmuth, Tübingen, 1977, s.385.

9) E.Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul, 1951, s.71

10) W.Müller-Wiener, *Bildlexikon...*, s.264, Abb.299-301.

11) J.M.Rogers, "The State and the Arts in ottoman Turkey Part I. The Stones of Süleymaniye", *International Journal of Middle East Studies*, 14, 1982, s.72.

12) Sâi Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, ed.A.Cevdet Bey, İkdam Matbaası, İstanbul 1315, s.59.

13) Ö.L.Barkan, a.e., II s.38 Belge no.81.

14) a.e., s.36-37 Belge No. 77, 79.

15) Aslında Marmara Adası'nın 16.yüzyıldaki idari statüsü biraz karışıktır. Örneğin, 6 Recep 973 (1565) tarihli bir hüküm Aydıncık ve Marmara kadirlerine (?) yazılmıştır. Belgenin iki ayrı kadiya mı, yoksa tek bir kadiya mı yazıldığı kanımızca belirsizdir. Çünkü, Mihaliç ve Aydıncık'tan gönderilecek "tereke"ye ilişkin bir metnin Marmara Adası kadısıya ilgili olmaması gerektiği açıktır. Bkz. R.M.Ertüzün, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar Tarihi ve Arkeolojisi Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1964, s.258, dipnot 340.

16) H.Crane (çev. ve notlar), *Risale-i Mi'mariye. An Early-Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, E.J.Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln, 1987, s.72.

17) Ö.L. Barkan, a.e., s.27 Belge No.27 (Yalova'ya ilişkin).

18) a.e., s.47 Belge No.93.

19) K.Erguvanlı, Z.Ahunbay, "Süleymaniye ve Sultan Ahmet Camilerinde Kullanılan Taşların Mimari Özellikleri ve Onarım Önerileri", *II.Uluslararası Mermer Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1987, s.30 (Özet). Yazarlar basılmamış özgün metni kullanmamıza izin vermişlerdir. Kendilerine teşekkür ederiz.

20) Ahmet Refik, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1930-31, s.25.

21) Z.Nayır (Ahunbay), *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İTÜ Mimarlık Fak.Yay., İstanbul, 1975, s.100 Topkapı Sarayı Müzise Arşivi'ndeki D.42 numaralı inşaat defterinde yp 8/b ve 9/a, b'ye dayanarak.

22) G.Sandys, *Sandys Travails Containing a History of the Original State of the Turkish Empire, Their Laws, Government, Policy, Military Force, Courts of Justice and Commerce. The Mohametan Religion and Ceremonies. A Description of Constantinople, The Grand Seigniors Seraglio and His Manner of Living*, Londra, 1673, s.21-22'den aktaran: a.e., s.100 ve 124-125'te dipnot 170.

23) Marmara mermeri üretimini yalnız resmi gereksinmeyi karşıladığı 17. yüzyıla ait narh ve es'ar defterlerinde fiyatına rastlanmayışından anlaşılıyor. Oysa, küfeki ve odtası fiyatları piyasada satışları yapıldığından kaydedilmiştir. Bkz. Y.Yücel, *1640 Tarihli Es'ar Defteri*, DTCF Yay., Ankara, 1982; M.Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

24) M.Erdoğan, "Son İncelemelere Göre Fatih Camiinin Yeniden İnşası Meselesi", *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s.168, 188-189'da Belge No. 25.

25) a.e., s.165, 191'de Belge No.31.

26) Edirne'nin Antik Çağ'daki durumu ve sonraki istilalar için bkz. A.M. Mansel, "İlkçağda Edirne", ve S.Eyice, "Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler", *Edirne-Edirne'nin 600.Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK Yay., Ankara, 1965, s.21-37; 39-76.

27) Ahmet Refik, *Türk Mimarları (Hazin-i Evrak Vesikalarına Göre)*, ed.Z. Sönmez, Sander, İstanbul, 1977, s.110 Belge No. 12.

28) Ö.L. Barkan, a.e., I, s.345-346.

29) a.e., I, s.341-343.

30) Sâi Çelebi, a.e., s.58

31) Ö.L.Barkan a.e., s.344

32) a.e., II s.34 Belge No. 51, 73.

33) a.e., II s.27 Belge No. 52, 53.

34) a.e., II s.28 Belge No. 56.

35) Aydıncık'tan gelen malzemenin büyük kesimi Kyzikos kökenli olmalıdır. a.e.,II s.29 Belge No. 61.

36) a.e., II, s.12 Belge No.13, 14; s.19 Belge No. 32; 33, 35; s.21 Belge No. 40, 41; s.23 Belge No. 42; s.31 Belge No. 69.

37) S.Casson, "Excavations", *Preliminary Report upon the Excavations Carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927*, Londra, 1928, s.19-20'den aktaran: Z.Nayır, *Sultan Ahmet...* s...101.

38) *Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmanî*, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlavesi, İstanbul, 1335-1337, s.14-19.

39) Ö.L.Barkan, a.e., I s.348; II, s.24 belge No. 46.

40) U.Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul Untersuchungen zur Architektur*, Istanbul Mitteilungen, 18, Verlag E.Wasmuth, Tübingen, 1977, s.102.

41) Ö.L.Barkan, a.e., II. s.26 Belge No. 50.

42) Bkz. A.von Millingen vd., *Byzantine Churches in Constantinople, Their History and Architecture*, Londra, 1912, s.204, 235, 237; C.Mango, "Constantinopolitana B: Kilise Camii", Jdl, 80, 1965, 327 vd.

43) J.M.Rogers, a.e., s.78, 77

44) Ö.L. Barkan, a.e., II s.27 Belge No.54'de "nefs-i Eyne dağı'nın Kârhanesinden mermer kesübü..."

45) G.Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Thames and Hudson, Londra, 1971, s.482'de dipnot 157.

46) J.M.Rogers, a.e., s.73

47) M.meinecke, "Mamlukische Marmordekorationen in der osmanischen Türkei" *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*, 27/2, 1971, s.209-220.

48) a.e., s.208-209 ve dipnot 5.

49) Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, İstanbul, 1314, s.168.

50) S.H.Eldem *Köşkler ve Kasırlar*, I, İstanbul, 1969, s.93-97.

51) bkz. dipnot 48.

52) Ö.L.Barkan, a.g.e., II. s.13 Belge No. 16. Bu belgeyi bizimkinden kısmen farklı olarak J.M.Rogers, a.e., s.86 dipnot 17'de değerlendirmiştir.

53) C.Mango, "The Conciliar Edict of 1166" *Dumbarton Oaks Papers*, XVII, 1963, s.315-330.

54) Ö.L.Barkan a.e., II, s.29, Belge no.61 ve s.30 Belge No. 64.

55) Örneğin 15.yüzyılın sonlarında yapılmış O.Parvinio gravürüne bkz. W.Müller-Wiener, *Bildlexikon...*, s.70, Abb.48.

56) J.M.Rogers a.e., s.76.

57) N.Fıratlı A.N.Rollas, "Topkapı Sarayından Yeni Buluntular" *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 11-12, 1964, s.96-103.

58) bkz. dipnot 56.

59) Örneğin, burada çapı 1.82 m. olan bir sütun başlığı bulunmaktadır. bkz. N.Fıratlı, A.N.Rollas, a.e., s.98

60) Ö.L.Barkan, a.e., II, s.24 Belge no. 46. Üstelik burada adı geçen sütunlardan biri 960 yılından önce bina emini olan Hüseyin Çelebi dönemine ait "ambar mevcudu eşya" arasında kayıtlıdır. a.e., I s.348, dipnot 24.

61) Aktaran, anon., *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri, Devlet Matbaası, İstanbul 3.baskı, 1933, s.20

62) Ö.L.Barkan a.e., II s.74-77'deki belgeler kişilerden satın alınan taşlara ilişkindir. Ancak, bunlardaki miktarlar ocak çıkarımı ürünü olamayacak kadar küçüktür ve akla devşirildikleri getirilmektir.

63) Yalnızca Evliya Çelebi'deki Çoban Mustafa Paşa örneği bunun dışında kalır. bkz. dipnot 19.

64) Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Devlet Basımevi, İstanbul, 2.baskı, 1935, s.21-22'de Belge 15.

65) S.H.Eldem, a.e., s.99-105.

66) S.H.Eldem, *Sa'dabad*, Kültür Bak.Türk San'at Eserleri, İstanbul, 1977, s.15.